

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 947.7-25 «18»

Павлова Н. А.

КИЇВСЬКА МАГДЕБУРГІЯ: МІЖ МОСКОВСЬКОЮ ТА КОЗАЦЬКОЮ АДМІНІСТРАЦІЯМИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII - ПОЧАТОК XVIII СТ.)

Статтю присвячено історії київського магістрату з середини XVII до початку XVIII ст., зокрема його правовому статусу у відносинах з воеводською та козацькою адміністраціями.

Одним із важливих аспектів історії українських міст є магдебурзьке право. Особливістю українських магдебургій другої половини XVII - початку XVIII ст. було їх існування водночас з іншими владними інституціями, для яких магдебурзьке право було зовсім чужим. Дуже характерним у цьому плані є приклад Києва. Зі зміною політичних реалій у середині XVII ст. місто стало резиденцією, окрім магістрату, ще двох владних інституцій. З одного боку, це була адміністрація московського воеводи, розміщена тут після підписання «Березневих статей». З іншого - управління козацького полку та сотні, розташовані тут згідно з загальним адміністративним поділом Козацької держави. Саме тому головним завданням статті є з'ясування становища київського магістрату у другій половині XVII - на початку XVIII ст.

У вітчизняній історіографії означена тематика залишається малодослідженою. Окремі аспекти історії київського магістрату, зокрема його відносини з київським козацтвом, вивчали у XIX ст. І. Каманін [1] та О. Андрієвський [2]; В. С. Іконніков [3] коротко виклав історію магістрату після 1654 р. У першій половині XX ст. В. Щербина [4] на основі нових документальних джерел, що стали входити до наукового обігу, створив загальний нарис історії київського самоврядування, а М. Тищенко [5] та С. Шамрай [6] досліджували гуральне право та питання землеволодіння у місті. Радянська історіографія приділила зовсім мало уваги питанням самоврядування міст, а тому історія київського магістрату викладалася лише побіжно у загальних роботах [7]. У середині 1990-х років Р. Делімарський узагальнив досвід попередників у праці, присвя-

ченій загальній характеристиці магдебурзького права у Києві у XVII - XIX ст. [8].

Насамперед слід зупинитися на одній характерній особливості, що відрізняла Київ та його магдебургію від інших міст Гетьманщини. Вона полягала у тому, що Київ було виведено з гетьманської юрисдикції та підпорядковано напряму московському цареві. Київський магістрат у 1654 р. отримав грамоту від московського царя з підтвердженням його прав та привілеїв. У жалуваній грамоті від 16 липня, яка підтверджувала Києву магдебурзьке право, жодним словом не йдеться про будь-яке підпорядкування міста гетьманській владі. Натомість грамота твердить, що місто має віддавати прямо до царської скарбниці певний податок у розмірі 300 золотих, які воно раніше віддавало польському королю [9]. Усі новообрані вийти Києва відвідували Москву, де їх затверджували на посаді. Наприклад, після обрання на уряд вийта у 1675 р. Федір-Ждан Тадрина вирушив до Москви, щоб отримати грамоту на вийтівство, а також повіз із собою 11 статей, у яких виклав скарги міщан на московських військових, які порушували їхні права [10].

Грамоти на київське вийтівство також не містять відомостей про формальну зверхність гетьмана над київським магістратом. В одній з них, наданих Данилу Полоцькому від 20 лютого 1667 р., сказано лише, що новий вийт має служити і бажати добра царю і його нащадкам та виконувати усі царські накази [11]. Натомість вийти інших міст затверджувалися на рівні гетьманської адміністрації. Так, універсалом Богдана Хмельницького від 18 листопада 1649 р. Іван Скіндер затверджувався на посаді чернігівського вийта [12]. Гетьманські універсали, що отримувалися

Київ, не містять підтвердження привілейованого статусу маґистрату; вони стосувалися окремих побутових випадків і регулювали певні конфліктні ситуації. Отже, київське міщанство являло собою привілейовану групу, яка формально мала керуватися і жити за своїми власними законами.

Три владні інституції, що дуже тісно співіснували у місті, мали на меті різні цілі. Усі вони відстоювали станові інтереси різних соціальних груп. Київський маґистрат захищав інтереси міщанства, полкова та сотенна адміністрація - місцевого козацтва, воєводський уряд - московських військових. Крім того, формально рівні за правовим статусом, вони мали різний потенціал для відстоювання своїх прав. І воєводська, і козацька адміністрації мали військову силу, на яку могли спертися у своїй діяльності. Натомість маґистрат був озброєний лише жалуваними грамотами та гетьманськими універсалами, які підтверджували його права та привілеї. Тому його становище, визначене офіційними документами, значно відрізнялося від ситуації на практиці, оскільки у XVII ст. в Московській державі правда була на боці сильного: маґистрат не міг бути абсолютно рівноправним органом влади і завжди посідав другорядну позицію.

Перш за все, позиція маґистрату зіштовхнулася з позицією київського воєводи. Хоча формально останній був військовим керівником і мав керувати лише московськими військами, розміщеними на українських теренах і у Києві зокрема, на практиці його позиція була значно вагомішою. Причиною цього був той факт, що її було створено для нагляду за справами у Гетьманщині. Серед повноважень воєводської адміністрації у наказах першим київським воєводам було зазначено її обов'язок - стежити за подіями та настроями у Гетьманщині та доповідати про це у Москву [13]. Така можливість нагляду, а також те, що так чи інакше воєвода був представником, своєрідним уособленням царської влади на місці, ставили його вище за місцеву владу в особі маґистрату. Ще більш гострі зіткнення відбувалися і між маґистратом та козацькою адміністрацією. Козацтво, що стало провідною верствою українського суспільства під час Національно-визвольної війни, не хотіло сприймати і зважати на виняткове положення інших станів.

Щоб з'ясувати становище маґистрату в умовах реалій Козацької держави та зверхності Москви, необхідно проаналізувати гетьманські універсали та царські грамоти Києва. Тут можна виділити основні теми, яких стосуються гетьманські універсали: підтвердження звільнення

міщан від військових постойів і переходів [14]; захист міського землеволодіння [15]; заборона козацького шинкування [16]; вільний та безмитний торг у містах, проїзд у різні міста [17]; підтвердження прав маґистрату на збір податків у місті [18]; дозвіл привозити хліб у Київ та дозвіл міщанам його купувати [19]; заборона козацької адміністрації вписувати міщан у козацькі реєстри [20]; захист міського судочинства [21]; повернення музицького цеху під маґистратську юрисдикцію; накази щодо залагодження земельних суперечок у місті [22]. Отже, гетьманські універсали регламентували, перш за все, торговельні права, земельні питання та шинкарську монополію київського міщанства. При цьому універсали, з одного боку, захищають міщан від порушення їхніх прав, а з другого - ставлять міську організацію під безпосередню владу гетьмана. Зокрема таке значення має наказ І. Мазепи про призначення двох військових товаришів на вибори київського війта у 1699 р. [23].

Грамоти, які маґистрат отримував з Москви, набагато повніше змальовують ситуацію у місті та надають йому набагато більше прав. Основою для функціонування маґистрату в умовах Московської держави стали грамоти царя Олексія Михайловича. За період з 1654 по 1676 р. було видано шість таких грамот. Вони надають права київському маґистрату в такому порядку:

1. Торгувати безмитно у Черкаських містах.
2. Відкрити у Києві торговий склад, а мито не з киян, а з гостей брати до скарбниці.
3. Із прибутків від торгівлі пивом, медом, вином, горілкою, з торгу, воскобійні, перевозу на Дніпрі, гостинного двору міщани мають давати до царського скарбу 3000 золотих.
4. Звільнення від військової повинності; міщани мали тільки у самому місті виконувати охоронну службу.
5. Звільнення від штрафу за тримання вогню в будинках.
6. Самим міщанам судитися в карних справах.
7. Утримання маґистратським урядникам з ратушних прибутків.
8. Заборона шинкувати монастирям.
9. Повернення під юрисдикцію маґистрату територій, які були захоплені католиками; заборона жити в Києві ляхам, жидам, вірменам; підтвердження зборів з перевозу, продажу напоїв і торгівлі.
10. Володіння шинками, перевозом на Дніпрі, сіножатами, рибними ловами, риболовлями, а також вільна торгівля у визначених містах [24].
11. Наказ не брати підвод, не чинити кривд у Нижньому місті, не відбирати човнів та

рибальських неводів, головам московських стрільців та ратним людям будинками на Подолі не володіти.

Ці всі права було надано у відповідь на скарги міщан на стрільців, що вчиняли насильства, захоплювали міські території, сіножаті, купували двори, примушували ковалів, майстрів, що виготовляли зброю, та інших ремісників безкоштовно на них працювати [25].

Грамоти свідчать про зростання сутичок між різними владними інституціями та верствами населення так само, як і гетьманські універсали. Але накреслене у них більш систематизоване і повне. Грамоти встановлюють адміністративно-судову автономність Києва, економічні права на торгівлю та промисел киян на протипагу іншим владним структурам, які з ними конкурували, та військовим надуживачам. Грамоти Олексія Михайловича ствердив у 1677 р. його син Федір.

У грамоті Петра та Івана Олексійовичів та царівни Софії 1689 р. виписуються скарги міщан на те, що Підгороддя та Кожум'яки з людьми «при бывшем гетьмане отнял киевский полковник Григорий Коровченко, а после того владеет тем киевский полковник Константин Солонина; а урочищем Преваркою владеют казаки, а в шинках чинятся им убытки от монастырских и казачьих шинков, а перевозного збору реже сего бывало, в... царского величества казну половична, а другая шла на ратушу, а ныне на Днепре мост построен; и в летнее время ездят через мост всякие люди, а мостовое забирают в нашу царского величества казну, а в ратушу ничего не дают. Да с них же и мостовые дани емлют а они в... царского величества казну плятят с шинков и перевозу и с иных доходов пошти сот рублей на год по вся годы, и на Днепре санными покосами ничем не владеют, а рыбными ловлями владеют малыми, не так как написано в прежних жалованных грамотах и в привилеях коровлевских, а санными покосами и выгонами завладели у них Кириловского монастыря игумен, а рыбными ловлями и островом Муромом и Трухановым, и дубровами начальныи и ратныи в Киеве будучие люди так же и подводы с них емлют подвод по сто и больше, а они те подводы наймут дорогою ценою. А Фроловского Девичего монастыря сестрицы в новопостроеном софийском дворе, который построен близко ратуши питьем шинкуют; а Кириловского монастыря игумен Инокентий монастырский построил на равнинах и болотах в четырех местах на трех саженях мостки, и на тех мостках брал мостовщину по королевскому привилею только с про-

езджих дальних людей - с большого воза по грошу польскому, а с ближних недалеко живущих от Киева по полу грошу польскому, а со скотины рогатой по два белых, да с мелкой по одному белому старинных польских денег, а они мещане в том привилеи не помянуты, а никогда с них на тех мостах мостовщины не имывано, а ныне же игумен с них мостовщину забирает же, а для того мостового побору околные люди ни с какаими торгами в Киев не ездят» [26]. Через це в Києві зростала дорожнеча, і кияни не мали можливості навіть скотину виганяти на пашу. Далі магістрат на козаків, що зупиняються на дворах міщанських по 200-300 осіб, силою беруть овес, сіно, напої, харчі, гроші, через що міщани зазнали витрат на 1000 рублів. Крім того, у Кожум'яках 200 дворів належали козацькому полковнику, а також у Нижньому місті знаходилося багато козацьких та монастирських дворів, але з них не збирали жодних податків. Через це на магістрат лягли великі тягарі, і міщани почали переходити під монастирське підданство та у Кожум'яцьку слободу. Натомість у інших містах увесь полк брав участь у виділенні коштів на утримання військ. Крім того, полковники у Києві примушували ремісників безплатно на себе працювати, а московські військові торговці на Подолі, а також брали гроші з тих, хто в'їжджав у місто. Збитків скарбниці зазнавала і від греків, які проживали у Нижньому місті, але не підкорювалися магдебурзькому праву і не сплачували податків у ратушу. Якщо раніше міщани збирали податок з привезеного на продаж хліба і віддавали ці кошти на будівництво соборної церкви, то з часом це право незаконно перебрав на себе київський полковник [27].

Ці скарги свідчать про те, що магдебурзький уклад Києва ззовні та зсередини порушувала місцева козацька влада. Крім того, власники приміських земельних маєтків, переважно монастирі, штучними методами перешкождали доведенню продуктів, особливо тваринного походження, у місто, а також, захоплюючи приміські землі, не дозволяли самим міщанам їх обробляти. Відповідно, якщо продукти дорожчали, великий зиск від цього мали господарства монастирів чи полковників. Таке саме значення мало відбирання у міщан рибних ловів та сіножатей. Постої та підводна повинність завдавали шкоди господарствам міщан. Позиція козацької адміністрації щодо цього була такою, що кияни мусили самі виконувати цю повинність, а полк залишався зовсім нею не обтяжений. У самому місті на міщанську торгівлю мали негативний вплив конкуренція московських ратних людей, монастирів,

козаків, греків, які магдебурзькому праву не підлягали. Добробут київських ремісників руйнували піддані полковників та монастирів, що також ремісничували, не відбуваючи цехових обов'язків, та козацька старшина і воєвода, що примушували цехових ремісників безплатно для себе працювати. На додачу московське представництво (воєвода), що хоч і було зацікавлене в розвитку міст як джерел прибутку, також шкодило місту, побудувавши міст та встановивши податок за його переїзд.

У другій половині XVII ст. на Київ здійснювався фінансово-економічний і податковий тиск з боку як козацької, так і воєводської адміністрацій. Москва намагалася обмежити цей тиск. У відповідь на скарги Києву дозволено:

1. Вільно торгувати, користуватися сіножатями і рибними ловами.
2. Вільно користуватися лісами, де міщани могли брати дрова.
3. Ратним людям більше, ніж для власної потреби, сіна не косити.
4. Ратним людям з торгів «пошлину торгую» платити, як заведено.
5. Заборонити козацьким та військовим урядам накладати побори і постої на міщан, бо вони платять до царського скарбу 600 рублів щороку.
6. Заборонити Кирилівському монастирю брати мито з міщан.
7. Заборонити ратним людям торгувати та ночувати у Нижньому місті; ратним людям проживати лише у Верхньому місті.
8. При в'їзді до міста грошей з проїжджих не брати.
9. Ремісникам безплатно нікому нічого не робити.
10. Не давати підвод ратним та іншим людям.
11. Торгувати пивом, іншими напоями та харчами.
12. Володіти за колишніми грамотами воскобійнею, броварнею, заїжджим двором.
13. Володіти островами Муромцем, Осетчиною, Трухановим, а також Оболонню, Підгороддям, Кожум'яками, Преоркою, сіножатями, пачовиськами, рибними ловами на Дніпрі.
14. Відібрати усі захоплені монастирські землі та угіддя.
15. Грекам і ремісникам у Нижньому місті бути під магдебурзьким правом.
16. Житнє мито на собор збирати магістрату [28].

Отже, Москва підтримувала магістрату у його боротьбі за свій статус. Але хоч Київ і отримав жадувану грамоту, він не забезпечив своїх прав. Про це свідчать і універсали І. Мазепи, і грамоти,

видані Києву Петром І. Перша з них тільки підтверджує з деякими незначними змінами наведену вище грамоту Івана, Петра та Софії, а друга, видана у березні 1699 р., містить нові скарги і нові підтвердження. Характерним для цієї грамоти є те, що чолобитну подають не лише самі міщани, а й гетьман І. Мазепа. Гетьманська влада над Києвом, що знаходився у безпосередньому підпорядкуванні Москви, за І. Мазепи зміцніла (про це свідчить делегування двох представників від гетьмана на вибори вїята, які мали стежити за законністю процедури обрання, а також подальше підтвердження цього акту гетьманським універсалом), але формально статус і підпорядкування Києва не змінилися. Гетьман не мав повної влади над містом і не міг його контролювати.

Під стороннім натиском почала руйнуватися всередині міста сама громада: міщани втікали до володінь сторонніх осіб та записувалися в козаки, щоб не виконувати міських повинностей, але разом з тим користуватися усіма промислово-торговими правами міщанства. Особливо тяжко давалася взнаки економічно-митна політика духівництва, що на важливих шляхах встановлювало своєрідні митні пункти. У самому місті студенти Духовної академії чинили всякі насильства над міськими урядовцями та міщанами. Судову компетенцію магістрату ослабила сотницька влада, що перебрала під свою компетенцію суд над усіма приїжджими торговцями. Основою цих процесів була торговельна конкуренція козацтва з міщанством. Останнє навіть втратило права організації ринку, і ринок у святкові дні захоплювали різні торгові люди, не підлеглі магістрату. Взагалі міська торгівля і промисловість не лише втратили своє монопольне становище, а й змушені були захищатися від сторонніх неміських елементів, підлеглих іншим владним структурам.

Отже, гетьманські універсали та царські грамоти дають підставу стверджувати, що в Києві державна влада була подвійна: гетьманська та царська, причому переважала остання. Протягом другої половини XVII ст. магістрат намагався відмежуватися від місцевої влади. Той факт, що Київ не міг остаточно зміцнити своє внутрішнє фінансово-економічне становище в умовах боротьби з представниками інших владних інституцій та приватними власниками (монастирями, козацькою старшиною, згодом - представниками Московської держави), негативно впливав на розвиток міста. Занадто сильно давалася взнаки конкуренція з монастирями, особливо там, де мова йшла про шинкарський промисел; і усунути її не могли ні гетьманські, ні царські накази.

Гетьманська влада загалом недостатньо уваги приділяла вирішенню внутрішніх проблем держави. Особливо тут характерна позиція щодо міст. Незважаючи на те, що міста не становили впливової сили в Козацькій державі, вони стали важливим фактором втягнення українських теренів в орбіту московської політики. Так, українсько-московський альянс гетьмана І. Брюховецького стався за участю українського міщанства. У листопаді 1665 р. до Москви разом з гетьманом Іваном Брюховецьким та переяславським полковником Данилом Єрмоленком, ніжинським Матвієм Винтовкою та київським Василем Дворецьким прибули вїт Данило Полоцький, міщани київські, гадяцькі, стародубські, погарські, почепські, мглинські, а також переяславський протопіп Григорій Бутович, ігумен каневського монастиря Сильвестр та ігумен Київського Печерського монастиря. Під час аудієнції у царя гетьман і козацька старшина отримали жалувані грамоти на боярство та дворянство, а також підтвердження їхніх прав на маєтності і лини, а міщанство - підтвердження своїх прав та привілеїв [29]. Цей склад делегації відображає ті суспільні верстви, які виступали за тісніше сполучення з Московською державою. Міста тут посідають друге місце і стоять навіть попереду духовництва. Позиція Києва тут особливо яскрава, зважаючи на вже наведений вище факт того, що місто на пряму було підпорядковане Москві.

З'ясовуючи становище київського магістрату у другій половині XVII - на початку XVIII ст., перш за все необхідно брати до уваги устрій Гетьманщини. Вона була створена в умовах війни і мала військовий характер. Усі провідні посади у ній очолювали військові чини, а провідним станом було козацтво. Міщанство з його магдебурзьким правом і традиціями правовим шляхом відстоювати свій привілейований статус було відсунуте на задній план. Хоч гетьманська адміністрація не робила спроб офіційно підпоряд-

кувати собі київський магістрат, однак її влада над містом мала тенденцію до зростання. Цьому процесу сприяли звернення магістрату до гетьмана з проханнями про захист від сваволі місцевого козацтва і місцевої козацької адміністрації, що природно мало наслідком втручання гетьмана у внутрішні справи міста.

Майже аналогічна ситуація спостерігалася й у відносинах магістрату з представництвом Москви. У тих умовах, що провідним станом Гетьманщини було козацтво, яке не визнавало за міщанством, зокрема київським, привілейованого становища, а також порушень його прав з боку росіян, магістрат апелював до царя, а на місці - до воеводи. Це підштовхувало московську адміністрацію до втручання у внутрішні справи Гетьманщини, зокрема через надання містам відповідних грамот. Хоч поняття магдебурзького права було чужим для Московської держави, остання підтримувала міське самоврядування, оскільки була зацікавлена у податках, які сплачували їй українські міста.

Отже, формально маючи царські грамоти на магдебурзьке право, київський магістрат постійно перебував у стані боротьби за свій статус. Причиною цього була різна політика обох органів влади на державному рівні та на місцях. Якщо скарги міщан середини XVII ст. стосуються здебільшого порушення їхніх прав відносно військової повинності, захоплення земель після зміни державного підпорядкування та різних поборів, що об'єктивно було зумовлено станом війни, то до початку XVIII ст. вони набувають іншого характеру: постають питання оподаткування, володіння землями, права монопольної торгівлі, шинкування, судочинства, а також переходу міщанства в інші стани. Простежується процес переведення деяких напрямів компетенції магістрату в інші руки, чому сприяла певна стабілізація всередині держави.

1. Каманин И. М. Киевское представительство прежнего времени // Киевская старина. - 1882.- № 5; Він же. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина.- 1888. - № 5.
2. Андриевский А. Киевские смуты середины прошлого столетия // Киевская старина.- 1886.- № 12.
3. Иконников В. С. Киев в 1654-1855 гг. // Киевская старина.- 1904.- № 9.
4. Щербина В. Борьба Киева за автономію // Київ та околиця в історії та пам'ятках.- 1926.- Т. 22; Він же. Нариси з історії Києва // Нові студії з історії Києва.- К., 1926.
5. Тищенко М. Борьба київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою. - К., 1926.
6. Шахрай С. Борьба козаків київської сотні з київськи-

- ми монастирями та магістратом в XVII-XVIII ст. // Україна. - К., 1930.- Кн. 1-2.
7. История Киева: В 3 т., 4 кн.- К., 1986.- Т. 2.
8. Делімарський Р. Є. Магдебурзьке право у Києві.- К., 1996.
9. Державний архів Києва (далі - ДАК).- Ф. 1.- Оп. 1.- Спр. 3.- Арк. 60-65.
10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі - Акты ЮЗР). - СПб., 1884.- Т. 13.- С. 13.
11. Акты исторические, собранные и изданные археографическою комиссиею. - СПб, 1842.- Т. 4.- С. 363.
12. Галушко О. Чернігівський полк за доби Національно-визвольної війни // Українська козацька держава.- 2000.- Вип. 7.- С. 99.
13. Акты ЮЗР.- СПб., 1878.- Т. 10.- С. 358.

14. Документи Богдана Хмельницького.- К., 1964.- С. 256; Акты, относящиеся к истории Западной России (далі - Акты ЗР).- СПб., 1853.- Т. 5.- С. 111, 128; Центральний Державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАУ).- Ф. 220.- Оп. 1.- Спр. 231.- Арк. 1.
15. ДАК.- Ф. 1.- Оп. 2.- Спр. 28.- Арк. 2.
16. Там само.- С. 317; Тищенко М. Боротьба київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою.- С. 5-18.
17. Документи Богдана Хмельницького.- С. 572; Акты ЗР.- СПб., 1853.- Т. 5.- С. 108, 124.
18. Акты ЗР.- Т. 5.- С. 129.
19. Там само.- С. 130, 133.
20. Там само.- С. 181, 223; ЦДІАУ. - Ф. 51.- Оп. 1.- Спр. 6.- Арк. 1.
21. Акты ЗР.- Т. 5.- С. 284.
22. ЦДІА.- Ф. 220.- Оп. 1.- Спр. 245.- Арк. 1.
23. Акты ЗР.- Т. 5.- С. 276.
24. ДАК. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 62.
25. Там само.- Арк. 4-6.
26. Щербина В. Документи до історії Києва.- К., 1926.- С. 18-19.
27. Там само.- С. 19.
28. Там само.- С. 21.
29. Клименко П. Місто й територія на Україні за Гетьманщини. - К., 1926. - С. 21.

N. Paviova

KYIV CITY COUNCIL IN THE SECOND HALF OF THE SEVENTEENTH - EARLY EIGHTEENTH CENTURIES (ADMINISTRATIVE AND LEGAL ISSUES)

The article is devoted to the history of Kyiv city council in the period of the second half of the seventeenth and early eighteenth centuries. The questions, raised in the article, concern the legal status of the city council in its relations with Moscow and Cossack administrations.